

ВПЛИВ СЛОВ'ЯНОФІЛЬСТВА НА ІСТОРІОСОФСЬКІ ПОГЛЯДИ М.І. КОСТОМАРОВА

М. ГЕДІН

Київський національний лінгвістичний університет

Анотація

У статті проаналізовано зміст та ідейні основи науково-публіцистичної спадщини одного з найвідоміших істориків та громадських діячів XIX століття М.І. Костомарова, його полеміки з прихильниками російського слов'янофільства. Досліджено погляди вченого на збереження національних традицій, утвердження національної самосвідомості, поповнення духовного арсеналу нації культурними здобутками світової цивілізації, показана пряма залежність костомарівської ідеї месіанського призначення історії українського народу від ідей, викладених у праці Адама Міцкевича «Книги народу польського од початку світа до умучення народу польського». Проаналізовано вплив романтизму, ідеології слов'янської взаємності та доктрини російського слов'янофільства на цивілізаційну ідентичність М.І. Костомарова, розглянуто його ідеї про провідну роль народу в розвитку суспільства, у встановленні української державності.

Ключові слова: М.І. Костомаров, слов'янофільство, слов'янофільська ідея, національна ідея, XIX століття.

Аннотация

В статье проанализированы содержание и идейные основы научно-публицистического наследия одного из известнейших историков и общественных деятелей XIX века Н.И. Костомарова, его полемики со сторонниками российского славянофильства. Исследованы взгляды ученого на сохранение национальных традиций, утверждение национального самосознания, пополнение духовного арсенала нации культурными достижениями мировой цивилизации, показана прямая зависимость костомаровской идеи мессианской роли истории украинского народа от идей, изложенных в работе Адама Мицкевича «Книги народа польского от начала мира до умучения народа польского». Проанализировано влияние романтизма, идеологии славянской взаимности и доктрины российского славянофильства на цивилизационную идентичность Н.И. Костомарова, рассмотрены его идеи о главной роли народа в развитии общества, в становлении украинской государственности.

Ключевые слова: Н.И. Костомаров, славянофильство, славянофильская идея, национальная идея, XIX век.

Summary

The article analyzed the contest and basic ideas of the public activity of the outstanding historian of XIX century M.I. Kostomarov with supporters of slavophilism as well as his struggle for the free development of Ukrainian statehood, language and literature in the Russian Empire in the second half-mid of the XIXth century. It has been set that M.I. Kostomarov understood the reasons of political division, which had historical and spiritual background. The views of scientists on the preservation of national traditions, national self-awareness, replenishment of the nation's spiritual arsenal with cultural achievements of world civilization are studied, shows a direct correlation dependence of Kostomarov's messianic ideas of predestination history of the Ukrainian people on the ideas contained in Adam Mickiewicz's «Books of the Polish people». The author analyzed the influence of romanticism, identity of Slavic mutuality and the doctrine of Russian Slavophilism on the civilized identity of M.I. Kostomarov, considered his ideas about the leading role of the nation in the society development, in establishing the Ukrainian state system are given.

Key words: M.I. Kostomarov, slavophilism, Slavophile idea, national idea, XIXth century.

Значний вплив на українське національно-культурне відродження XIX століття мали популярні у Західній Європі світоглядні концепції. У сучасній українській науці домінує думка про європейську культурно-цивілізаційну приналежність України. Водночас залишаються малодослідженими альтернативні європейській орієнтації інтелектуальні течії та явища. Серед них вагоме місце належить слов'янофільству, ідеї якого позначилися на становленні політичних поглядів українських учених, письменників і громадських діячів XIX століття, у тому числі М.І. Костомарова¹.

Його історіософські погляди вже були предметом дослідження українських істориків. Насамперед варто відзначити монографії Ю.А. Пінчука², Я.В. Козачка³ та О. Гончар⁴, які присвячені вивченню науково-полемічної, публіцистичної і літературної спадщини М.І. Костомарова. У цих працях подано аналіз сучасної української історіографії, яка висвітлює розмаїту діяльність ученого з огляду на його україноцентричну позицію. Важливим також є науковий доробок Т. Комаринця, який простежив генезу ідеї слов'янської взаємності у творах українських романтиків, у тому числі й у спадщині М.І. Костомарова⁵. Дослідник Ю. Левенець розглядав генезу ідеї слов'янської єдності в українській інтелектуальній думці XIX століття, яка проявилась у слов'янофільстві та панславізмі, і дійшов висновку, що у XIX столітті в українській геополітичній думці домінувала ідея України як центру слов'янського та православного світу, що базувалася на почуттях релігійного месіанізму⁶. Серед останніх публікацій, які стосуються обраної теми, варто назвати статті І.В. Куцого⁷, В. Чорній⁸, В. Тімашової⁹. Однак комплексного дослідження впливу слов'янофільства на суспільно-політичні та історіософські погляди М.І. Костомарова в історичній науці досі немає.

Відомий український історик і суспільний діяч XIX століття Микола Іванович Костомаров (1817–1885) був одним з перших діячів вітчизняної науки, який зробив вагомий внесок у дослідження історії України і слов'янства зокрема. Незважаючи на непростий життєвий і творчий шлях, учений повністю присвятив себе українознавству, а його творча спадщина назавжди залишиться у духовній, культурній та інтелектуальній скарбниці українського народу. Він є знаковою постаттю в українському суспільно-політичному і культурологічному житті, оскільки М.І. Костомаров був ученим-новатором, істориком, публіцистом, етнографом, фольклористом, а також творцем та ідеологом відомої української політичної організації – Кирило-Мефодіївського братства¹⁰.

Науково-полемічна та публіцистична спадщина М.І. Костомарова лежить в основі нової методології: від політики – до історії і від історії – до політики, а її цінність та актуальність полягає в тому, що національний концепт ученого може стати ефективним каталізатором процесу українського державотворення¹¹. На наш погляд, без глибокого аналізу національного концепту М.І. Костомарова, без належного тлумачення положень про федеративний устрій, етнопсихологію народів, їхні міжетнічні та міждержавні відносини, роль мови і літератури у формуванні національної свідомості, характер і тенденції впливу слов'янофільства ідеї вченого можуть бути використані в деструктивних цілях політикумом сусідніх держав.

Важливим джерелом для сучасних державних діячів, культурологів, літературознавців є полемічна спадщина М.І. Костомарова, де найбільше відображений його національний концепт, який базується на національній ідентичності та історичному минулому українського народу. У цьому контексті особливістю творчості вченого постає його вміння визначати національну проблематику у конкретних суспільних обставинах, акцентувати увагу на найважливіших проблемах, рекомендувати методи їх вирішення, знаходити для цього належну аргументацію, спираючись на історичний досвід поколінь¹². Учений одним з перших на основі наукового дослідження різниці цивілізаційних особливостей українського та російського народів заперечив трактування давньої Русі як основи державного існування Московської держави¹³.

Протягом життя М.І. Костомарову довелося пережити безліч звинувачень від представників наукових і політичних кіл Російської імперії¹⁴. Це пов'язано з тим, що його діяльність припадає на часи, коли у російській науці домінувала запроваджена тогочасним міністром народної освіти графом С. Уваровим тріада: православ'я, самодержавство, народність. Водночас у багатонаціональній Російській імперії відбувався процес реформування, пов'язаний з переходом до буржуазного ладу. Таким чином, погляди М.І. Костомарова формувалися у часи переходу Російської імперії від кріпосницького до пореформеного типу суспільства, що накладало відбиток на особистість ученого, породжувало парадокси у його суспільно-політичних і наукових поглядах¹⁵.

М.І. Костомаров вплинув на формування історичної свідомості цілих поколінь. Не в останню чергу цьому сприяла його харизматичність і ораторський талант, завдяки чому він мав великий авторитет серед молоді. Учений надав публічності українським історичним дослідженням, які він використовував у читанні лекцій, що збирали чисельну аудиторію¹⁶. М.І. Костомаров зумів визначити поворотні для українського народу події, одним з перших дослідив і проаналізував діяльність багатьох знакових постатей в історії України. Незважаючи на те, що його схема історії так і не стала аксіоматичною, вона підштовхнула послідовників ученого до її вдосконалення і модернізації, сприяла розвитку національної історичної науки.

Дворянський рід Костомарових відомий з першої половини XVI століття. Родове ім'я походить від слова «костомарий», тобто кремезний, широкоплечий, що, очевидно, було характерною ознакою родоначальника цього роду¹⁷. У XVI ст. у літописах згадувався Самсон Мартинович Костомаров, боярин часів Івана Грозного, який втік з Московщини до Литви й отримав маєтки в Білорусії та на Волині. Його онук Петро Костомаров у період національно-визвольної війни перейшов на бік Б. Хмельницького, за що був позбавлений володінь у Речі Посполитій. Одружившись з донькою козацького старшини Юрася Блюма, Петро Костомаров оселився на півночі Слобідської України поблизу Острогозька (нині Воронізька область Російської Федерації). Тут виникла слобода Юрасівка, більшість населення якої складали вихідці з українських земель, де 16 або 17 травня 1817 р. народився Микола Іванович Костомаров (в автобіографії вчений вказує дату 4 (16) травня, а у його свідоцтві про народження вписане 5 (17) травня)¹⁸. Він з'явився на світ від зв'язку російського поміщика з козацьким корінням Івана Петровича Костомарова з українською кріпачкою Тетяною Мильниковою і за тогочасними законами вважався кріпаком власного батька.

І.П. Костомаров був учасником військових походів під керівництвом О. Суворова, зокрема брав участь у штурмі турецької фортеці Ізмаїл. Він був освіченою людиною, захоплювався працями французьких просвітителів Вольтера, Дідро, Руссо, перечитував твори О. Пушкіна та «Енеїду» Івана Котляревського. І.П. Костомаров привчав сина і до народної творчості, яку він опановував через спілкування з українським селянством, а у 1827 році батько возив Миколу до Москви, де той уперше відвідав театр. Протягом 1827–1828 рр. Микола Костомаров навчався у приватному московському пансіоні, де вражав своїх учителів здібностями до різних наук і мов, здобувши репутацію диво-дитини¹⁹.

Але 14 липня 1828 р. у житті 11-річного М.І. Костомарова сталася трагедія. Цього дня Іван Петрович разом з сином захотів проїхатися лісом навколо Юрасівки. Однак хлопчик, трохи проїхавши з батьком, зіскочив з воза й сказав тому, що краще постріляє з лука. Івана Петровича було вбито дворовими слугами з метою пограбування. Загибель батька дуже вразила юного Миколу, все життя він був дуже набожним, а його натура була пронизана релігійним містицизмом²⁰.

Загибель батька ускладнила життя М.І. Костомарова. Народжений від кріпачки, він, за законами Російської імперії, також був кріпаком. Родичі Івана Костомарова пани Ровневи, які успадкували статки та землі батька Миколи, негативно ставилися до шлюбу небіжчика

з кріпачкою і щоб не спілкуватися з матір'ю Миколи, вирішили відкупитися від неї²¹. Рівнеси запропонували Тетяні Петрівні за її 14 тисяч десятин землі 50 тис. карбованців, а також волю хлопчиків. Вона погодилася без зволікань, а на отримані гроші придбала невеличку ділянку землі і завела господарство у тій же рідній Юрасівці²². Оформлення всіх необхідних документів для звільнення Миколи від кріпосної залежності зайняло кілька років. Лише в 1832 р. він став юридично вільним.

Мати М.І. Костомарова Тетяна Петрівна намагалася дати сину гідну освіту. Спочатку він був зарахований до Московського пансіону, потім, через скрутне матеріальне становище у родині, був переведений до Воронізького пансіонату, а згодом – до гімназії. Закінчивши Воронізьку гімназію, М.І. Костомаров поступив на історико-філологічний факультет Харківського університету, де захопився історією і почав займатися науковими дослідженнями²³.

На пробудження інтересу до наукових досліджень у М.І. Костомарова вплинуло відвідування ним лекцій із всесвітньої історії професора М. Луніна. Тоді ж, приблизно у 1837 році, М.І. Костомаров зацікавився слов'янством та увійшов до гуртка українських письменників та інтелектуалів під керівництвом ад'юнкт-професора І. Срезневського²⁴. Як зазначав М.С. Грушевський, члени харківського гуртка перебували під впливом ідей слов'янського відродження²⁵. Сучасник кирило-мефодіївців Ф.К. Неслуховський у спогадах про перебування в Харківському університеті (1838–1843 рр.) зазначав, що саме тоді передових людей особливо зацікавило вивчення слов'янської народності: «У квартирі М.І. Костомарова збиралися студенти, професори, які обговорювали праці Я. Коллара й П. Шафарика, що сприяло формуванню поглядів про зближення слов'янських народів»²⁶.

Під впливом гуртківців М.І. Костомаров опанував польську і чеську мови, почав вивчати історичні джерела та фольклор зарубіжного слов'янства, а згодом поїхав до Московського університету, щоб прослухати славистичні курси М. Каченовського й курс російської історії М.П. Погодіна²⁷. Переїхавши до Києва, під впливом професорів Київського університету М.І. Костомаров продовжив вивчення історії слов'янських народів.

М.І. Костомаров був добре обізнаний з виданою у 1836 році працею Я. Коллара «Про літературну взаємність між різними племенами та говірками слов'янської нації». Згодом вона була перекладена І. Срезневським російською мовою й у 1840 р. опублікована в «Отечественных записках». На думку І. Франка, саме після ознайомлення з оригіналом і вивчення перекладу праці Я. Коллара у М.І. Костомарова остаточно викристалізувалася ідея слов'янської єдності²⁸. Зокрема, І. Франко писав, що й через півстоліття «свідомі українці не перестають бути слов'янофілами в душі Коллара, Костомарова й Шевченка»²⁹. Також у цей період вагомою була діяльність П. Шафарика, який своїми поглядами впливав на позитивне ставлення до України у слов'янському світі, а також докладав зусиль, щоб слов'яни усвідомили цінність своєї батьківщини і пізнавали самих себе³⁰.

Як відомо, часом зародження слов'янофільства вважається зима 1838–1839 рр., коли у літературних салонах Москви стався обмін посланнями між О.С. Хомяковим («Про старе і нове») та І.В. Киреевським («У відповідь О.С. Хомякову»), які вплинули на формування доктрини слов'янофільства³¹. У культурному сенсі слов'янофільство постало на ниві романтизму. Так само відбувалося формування поглядів М.І. Костомарова. Український романтизм, з яким були пов'язані погляди вченого, був особливістю слов'янського відродження, яке виступало як складова європейських національних рухів, викликаних добою Великої французької революції та наполеонівських воєн. У цей період М.І. Костомаров дійшов висновку, що жоден слов'янський народ, у тому числі й російський, не мав необхідних умов для вільного розвитку, що, на його думку, було зумовлено історичними розбіжностями між слов'янами³². Відтак, ідеї романтизму та популярна тоді концепція слов'янофільства стимулювали до вивчення історії слов'янських народів.

Існує думка, що саме М.І. Костомаров вперше висловив ідею незалежного слов'янства, яку поклав в основу діяльності Кирило-Мефодіївського братства. Відомо, що вчений був прихильником ідеї слов'янської єдності, однак, на відміну від російських слов'янофілів, вважав, що слов'янське відродження має починатися з відродження кожної слов'янської народності. У 1840 р. у Харкові М.І. Костомаров проголосив ідею зближення слов'ян, акцентуючи на збереженні самобутності кожного слов'янського народу³³. На відміну від слов'янофілів, ідею слов'янської єдності М.І. Костомаров розумів у моральному сенсі, а передумови вибору вченим слов'янської ідеї сформульовані у листі П. Куліша до М.І. Костомарова: «...почуття відповідальності за майбутнє батьківщини, бо її сучасне, як і її історія, надто сумні». Натомість слов'янська ідея «будила віру і надію у здобуття якщо не повної незалежності, то принаймні політичної і культурної автономії у федерації слов'янських народів»³⁴.

Протягом своєї діяльності М.І. Костомаров послідовно обстоював ідеї української національної окремішності, однак дотримувався при цьому федералістсько-автономістських засад. Учений був прихильником конфедерації, виступав за створення панслов'янського союзу, який мав базуватися на культурній і релігійній спільності слов'ян і водночас на демократично-правових принципах рівноправної міждержавної організації на зразок США або давньогрецьких полісів³⁵. Учений вважав, що для досягнення зазначеної мети необхідно: надати свободу слов'янським народностям; організувати їх у самобутні політичні спільноти з федеративним зв'язком між собою; викоринити у слов'янських суспільствах будь-які ознаки рабства; скасувати станові привілеї і переваги; мати релігійну свободу і віротерпимість; у богослужіннях усіх існуючих церков вживати єдину слов'янську мову; забезпечити свободу думки, преси і викладання слов'янських мов і літератур у навчальних закладах слов'янських народів³⁶.

Слід зазначити, що на відміну від діячів Просвітництва, інтелектуали епохи романтизму осмислювали історію в національних категоріях, тому їхня історіософія базується на новому баченні суб'єкта історичного процесу – народу/нації. Національні історії почали писатися як історії народів. М.І. Костомаров одним з перших робить ідею народу центральною проблемою історіописання, обстоює самостійність української нації та окремішність національного історичного процесу, який, на його думку, є втіленням волелюбного демократичного духу українців³⁷.

В одній з перших своїх праць «Про причини і характер унії в Західній Росії» вчений зауважував, що історія народу має спрямовуватися до пізнання «народного духу», який є першоосновою історичного розвитку³⁸. На відміну від російських слов'янофілів, у поглядах М.І. Костомарова дух народу виступає як першооснова світу історії, що стає внутрішньою суттю народу і керується власними морально-етичними засадами як найвищими позачасовими цінностями. На переконання вченого, рух того чи іншого народу в історії є лише розкриттям начал, уже закладених у «народному дусі». Зокрема, схема руху української історії, вважав М.І. Костомаров, вписується у християнську модель історичного процесу, що є проявом месіанізму в історіософії вченого. Таким чином, вчений привніс у славістичні дослідження концепцію «народної історії», чим започаткував вивчення проблем історії слов'янських народів представниками народницької школи української історіографії³⁹. Ця народницька школа клала в основу історичних явищ психологію та етнографію народу, а в працях самого М.І. Костомарова провідною стала думка про життя та історичну долю народу.

У 1861 році М.І. Костомаров у статті «Две русские народности» розглядає поняття «сутність народності», тобто духовність народу, його розум, погляд на духовне і громадське життя⁴⁰. Вчений визначає позачасову незмінність такої «сутності народності», яка є спільною для всіх етапів історії і робить історію українського народу неповторною⁴¹. М.І. Костомаров вказував, що народ стає зрозумілим при вивченні його історичного розвитку, коли один історичний етап є продовженням іншого, причому аналогії з історіями інших народів неприпустимі.

На відміну від слов'янофільства, в історіософії М.І. Костомарова важливою була реалізація принципу одухотвореності зовнішньої реальності, пов'язана з невідповідністю між ідеалом і тогочасною дійсністю⁴². Вчений визначав поняття «душа народу», «дух народу» та «національний характер» як внутрішні основи, що визначають рух «зовнішньої історії» народу (тобто його історичний розвиток). На переконання М.І. Костомарова, коли історик вивчає інститути держави, дипломатію, війни, то аналізує лише «зовнішні» явища історії, а проникнення в її суть розпочинається з вивчення духовної основи життя народу⁴³.

Для інтелігенції доби романтизму історичне минуле народу є чимось святим, саме в минулому, на її переконання, потрібно шукати джерело духовної енергії народу, необхідної для кардинальних перетворень. М.І. Костомаров з цього приводу писав: «Сучасний стан життя народу постає тоді аналогом “зовнішньої історії”, який для свого розвитку потребує актуалізації минулого, адже саме таким чином люди усвідомлюють себе єдиною нацією»⁴⁴. В численних дискусіях з російськими слов'янофілами, наукових розвідках, публічних виступах та в педагогічній діяльності М.І. Костомаров проводив паралель між історією і сучасністю, відшукував у минулому світлі епізоди з життя народів, розкривав їх причини, прогнозував наслідки. У захисті інтересів українства вчений закликав проявляти толерантність, тобто сприймати без агресії думки, поведінку, форми самовираження та способи життя іншого суспільства⁴⁵. Аналіз спадщини М.І. Костомарова засвідчує державницький характер мислення вченого, толерантність його позиції, її актуальність для розуміння багатьох тогочасних проблем у відносинах України з найближчими сусідами.

Досліджуючи «дух народності» як духовний вимір буття українського народу, М.І. Костомаров прагнув досягнути значення самотності й цілісності його суб'єктів у способі їхнього життя через аналіз характеру українців. Зокрема, вчений доводив, що особливістю історії народу є те, що «дух народності» реалізується в способі життя народу через характеристику його суб'єктів. «Дух народності», на його думку, характеризує спільні риси суб'єктів народу, формує народ як цілісну духовну спільноту, зберігає і розвиває мову, релігію, мистецтво, історичну пам'ять, звичаї та світоглядні переконання. М.І. Костомаров був переконаний, що історичні обставини лише актуалізують певні проблеми, а «народний характер» відіграє у їх вирішенні ключову роль⁴⁶. Таким чином, учений прагнув досягнути значення самотності українського народу через аналіз національного характеру українців.

Таке розуміння народного духу М.І. Костомаровим подібне до поглядів Г. Гегеля, який пов'язує «дух народності» з осмисленням історичного розвитку і визначає його як діалектику свідомості Духу. Поняття «дух» Г. Гегель використовує, аналізуючи етносоціальну спільноту, вважаючи національний дух запорукою цілісності суб'єктів народу, а «реалізацію духу» осмислює як вияв народних прагнень у його розмаїтій діяльності⁴⁷. Натомість М.І. Костомаров констатує, що «в явлениях самотной жизни явно высказывается своеобразный дух, господствующий в общественном строе края и в складе понятий, управляющий событиями, составляя источник его силы, доблестей и слабостей»⁴⁸.

У своїй історіософії М.І. Костомаров розмежовував такі поняття, як «дух народу» та «душа народу». Вчений вважав, що «...душа народной жизни есть самосознание народности, а духовный состав души народной образует нрав и характер народа»⁴⁹. Визначаючи поняття «душа народу», М.І. Костомаров аналізує ірраціональні риси народу, компоненти яких він осмислює як ознаки його ментальності. Натомість «дух народу» вчений вивчає як ознаку, яка визначає генезу, цілісність та самотність народу. Крізь призму духу українського народу, на переконання М.І. Костомарова, виявляється своєрідність характеру та способу мислення його суб'єктів⁵⁰.

Осмилюючи «народний дух» як духовно-культурну основу розвитку українців, М.І. Костомаров визначав унікальні риси характеру українського народу, які обумовлювалися

особливостями розвитку його культури, а згодом відтворювалися в історичній пам'яті. Загалом «характер народу», на думку вченого, був виявом специфіки духовного виміру буття українців, складовими компонентами якого виступають традиції, ідеї, цінності та ідеали. У праці «Две русские народности» М.І. Костомаров вказував, що суб'єкти української етносоціальної спільноти схильні до мрійництва і фантазії, віруючі, довірливі, доброзичливі, не схильні до насильства, працьовиті, індивідуалісти і в сімейному, і в суспільному житті⁵¹. Такі риси характеру українського народу визначаються М.І. Костомаровим як своєрідність духу його народності.

«Дух народності» українців, на думку вченого, вплинув на їх пасивність у суспільному житті, натомість «дух народності» росіян спрямовувався на світ об'єктів через властиву суб'єктам активність у політичному контексті власного буття⁵². Аналізуючи вияви «духу народності» росіян і українців, М.І. Костомаров протиставляє такі поняття відповідно в українців і росіян: перевагу «поезії» – перевазі «прози»; «естетику» – «практичності»; «красу» – «ужиточності»; «ідеалізм» – «матеріалізму»; «м'якість» – «твердості» тощо. Таким чином, шляхом порівняння особливостей характеру українців та росіян він осмислює своєрідність впливу «духу народності» української етносоціальної спільноти на хід її історії. У численних дискусіях із слов'янофілами М.І. Костомаров так визначав відмінність між закономірностями історичного розвитку росіян та українців: «...плем'я южнорусское имело отличительным своим характером перевес личной свободы, великорусское – перевес общинности. В политической сфере первые способны были создать внутри себя прочные добровольные компании без влияния на их личную свободу; вторые стремились образовать прочное общинное тело на вековых началах, проникнутое единым духом»⁵³.

Дискусуючи з прихильниками російського слов'янофільства, М.І. Костомаров підкреслював перевагу впливу особистої свободи українців на економічну і соціальну сфери буття. Особливість економічної сфери визначалася правом особистої свободи, дух якої розвинув почуття особистого права власності на землю, на відміну від общинного землеволодіння у росіян. У соціальній сфері така риса характеру українців проявлялася через бажання кріпосних селян отримати особисту свободу, тоді як у Росії залежні селяни не могли навіть бажати цього, оскільки порівнювали власну залежність із залежністю поміщика від волі Всевишнього. М.І. Костомаров рішуче заперечує думку багатьох слов'янофілів, що український народ є ледачим. На його думку, «упрёк в лености несправедлив; даже можно заметить, что Малорус по своей природе трудолюбивее Великоруса и всегда таким показывает себя, коль скоро находит свободный исход своей деятельности»⁵⁴. Вчений був переконаний, що саме прагнення до особистої свободи зумовлювало виконання українцями панських повинностей без особливого старання та бажання.

Відмінності між українською та російською ментальністю М.І. Костомаров зводить до таких моментів: «У росіян Бог і цар панує над особистістю, окремою людиною. Українець вище цінує окрему людину, ніж загал; росіяни нетерпимі до чужих вірувань, народів, звичаїв та мов. На Україні ж люди звикли чути чужу для себе мову й не цуратися людей з іншими звичаями; росіяни – народ “матеріальний”, українці прагнуть “одухотворити весь світ”; росіянин мало любить природу, не доглядає за квітами. Українець любить природу, тому й українська поезія невідривна від природи, вона оживляє її, робить учасницею радості й горя людської душі; трави, дерева, птиці, тварини, небесні світила, ранок і вечір, весна і сніг – усе дихає разом з людиною, усе оживає до неї чарівним голосом то участі, то надії, то осуду»⁵⁵. Крім того, М.І. Костомаров наголошував, що у суспільному житті росіян панує насильство у формі монархії, натомість українці цінують особисту свободу, яка може виявлятися у формах добровільної спільноти або федерації⁵⁶.

Особливості характеру українського народу, на думку М.І. Костомарова, зумовлювалися розвитком «народного духу» від нижчих шаблів суспільства до вищих через етнічне, народне

й національне буття. Для зародження і розвитку «етнічного буття», вважає мислитель, характерним є зародження народу і перші етапи його розвитку, тобто початок формування культури східних слов'ян⁵⁷. Відповідно, становлення східнослов'янської культурної єдності було пов'язане з наявністю спільних рис етнічного характеру. У цьому контексті М.І. Костомаров відзначав, що, незважаючи на територіальні кордони, етнічна єдність між слов'янами базувалася на основі історичних зв'язків, формуванні єдиної держави Русі і спільних суспільно-політичних поглядів⁵⁸. Таким чином, на перший план виступають такі соціальні фактори, як історична пам'ять, етнонім, емоційно-вольова спрямованість, розвиток яких, на думку вченого, формує «дух народності».

У дискусії зі слов'янофілами М.І. Костомаров наголошував на такій особливості характеру українського народу, як «індивідуалізм», в основу якого покладав визнання прав особистості, її свободи та незалежності від суспільства і держави. Така властивість сформувалася завдяки зовнішньому соціальному чинникові – «громаді», яку вчений осмислював як об'єднання усіх охочих на добровільних засадах. Ідеальною громадою, на думку М.І. Костомарова, була Запорозька Січ, де під цим поняттям учений розумів українське козацтво⁵⁹.

М.І. Костомаров також визначає й самотутні риси українського індивідуалізму, що виявлялися в особливостях сімейного життя української хліборобської етносоціальної спільноти. Визначаючи основоположну роль сімейного виховання в українських родинах, учений відзначав особливий родинний «дух», пронизаний «індивідуалізмом», в українців та «загалом», «спільністю» – у росіян⁶⁰. Феномен спільного проживання батьків, дітей та онуків визначається М.І. Костомаровим як «велика родина». Цій «великій родині» вчений протиставляє поняття «самотутньої малої сім'ї», формування якої починається з моменту одруження українців, які прагнуть до самостійного (незалежного від батьків) буття власної родини. Причину домінування індивідуалізму у сімейно-побутовому житті української етносоціальної спільноти М.І. Костомаров вбачає у перевазі ролі жінки-матері у вихованні дітей. Цей факт осмислюється вченим через аналіз таких норм поведінки, моралі, ідеалу людини, такого ставлення українців до життя, які, на думку вченого, є підпорядкованими нормам та ієрархії цінностей, типових для жінки, – доброта, лагідність, ніжність, сердечність. На думку М.І. Костомарова, «дух народності» українського етносу виробив унікальну систему цінностей, серед яких основоположною є повага до жінки-матері, яка по суті символізує й саму Україну як образ Батьківщини – «матері-землі»⁶¹.

М.І. Костомаров також розвиває думку про те, що самотутність «духу народності» як джерела історичного розвитку визначається «етнічною самосвідомістю», завдяки якій кожен українець усвідомлюватиме себе частиною єдиного духовного етносоціального організму. Вчений визначає «етнічну самосвідомість» як усвідомлення народом власного «духу народності», а саме власної духовної сутності, власного місця в системі взаємодії з іншими народами, своєї ролі в історії людства, а також усвідомлення власного права на вільне існування. Осмислення вияву «духу народності» українців усвідомлюється М.І. Костомаровим як розкриття особливостей духовного виміру їх буття, для якого характерною є цілісність неповторних рис, ознак і явищ духовно-культурного розвитку його форм, у контексті яких формується самосвідомість⁶². Головне в етнічній свідомості, вважає М.І. Костомаров, – це знання своїх витоків та коріння. Учений переконаний, що історія народу пізнається через його історичну пам'ять, завдяки якій народ об'єднується, а власний спосіб життя сприймає у поєднанні з рідним краєм⁶³.

Аналіз М.І. Костомаровим впливу природних факторів на особливості етнічного характеру українців є подібним до осмислення цього феномену німецьким мислителем Й. Гердером. Аналізуючи взаємозв'язок природних факторів з особливостями рис етнічного характеру слов'ян, Й. Гердер зазначає, що за своєю природою українці ніколи не прагнули до підкорення інших народів⁶⁴. На його думку, найбільше вплив природних та географічних умов відобразився

на формуванні таких характерних рис українського народу, як миролюбність, слухняність, гостинність, милосердя, які зрештою, сприяли його підкоренню⁶⁵. Водночас таке перебільшення впливу природних факторів відрізняє аналіз Й. Гердера від аналізу М.І. Костомарова.

Аналізуючи розвиток «духу народності» українців, М.І. Костомаров провідну роль вбачає у почутті ідентичності суб'єктів цієї спільноти. Проте, у зв'язку з перебуванням України під владою іноземних держав і поділу її території, поняття «ідентичність» майже не мало духовного плацдарму для формування самосвідомості українців. Поняття ж «національна ідентичність» в історико-філософському аналізі М.І. Костомарова осмислюється як фундамент характерних рис «духу народності»: «...то влияние, какое должны иметь на общее наше образование признаки южнорусской народности, должно не разрушаться, а дополнять то коренное начало, которое ведёт к сплочению, к слитию, к строгой государственной форме с одухотворяющим началом»⁶⁶.

М.І. Костомаров вважає, що духовним ядром ідентичності українського народу є національна ідея, яку він осмислював як вищий етап розвитку українського «духу народності». Головну роль у формуванні ідентичності українського народу вчений надає духовному факторові, який забезпечує збереження самобутніх компонентів «духу народності». М.І. Костомаров вважав, що «до тех пор будет существовать сумма главных признаков, составляющих народность южноруссов, пока дух народа хранит в себе начало религии»⁶⁷. Таким чином, етнічний характер українського народу осмислюється М.І. Костомаровим через «дух народності», своєрідність вияву якого забезпечує самобутність розвитку основних форм її буття.

Одним з центральних положень історіософії М.І. Костомарова є осмислення історичного покликання України крізь призму історії та етнографії. Вчений обґрунтовував самостійність українського народу, його культуру, мову, звичаї як фактори, що сприяють відродженню його національної свідомості. Подібна зацікавленість минулим слов'янських народів не була випадковою, оскільки саме у цей час за ініціативою М.І. Костомарова та його найближчих друзів у Києві було засновано Кирило-Мефодіївське братство, назване на честь слов'янських просвітителів Кирила і Мефодія.

Історик І. Лисяк-Рудницький, вказуючи, що Кирило-Мефодіївське братство заклало основи національної ідеології на тривалу перспективу, зазначав: «Українська політична програма була сформульована ще в 1846–1847 роках гуртком молодих інтелектуалів, об'єднаних у Кирило-Мефодіївське Братство, і залишилася платформою українського руху аж до революції. Деякі ідейні розходження були неминучі, проте загалом в українському русі панувала узгодженість: радикальна соціальна реформа, відстоювання політичної свободи та конституціоналізму в західному стилі; задоволення українських національних прагнень без повного розриву з Росією»⁶⁸.

На думку І. Лисяка-Рудницького, М.І. Костомарову належить головна роль у творенні ідейних формул, які відображали його національний концепт: «М.І. Костомаров протиставляв київську традицію свободи й індивідуалізму московській традиції авторитаризму й підкорення особи колективові. Пізніші українські політичні мислителі та публіцисти використовували цю ідею, вбачаючи в Україні частку європейської спільноти народів, що до неї деспотична Московщина-Росія ніколи не належала»⁶⁹. Отже, ідеологія М.І. Костомарова відповідала ідеалам слов'янського федералізму, згідно з яким кожна народність зберігала свою культурну самобутність. Погляди М.І. Костомарова і розроблена ним платформа Кирило-Мефодіївського братства йшли врозріз з ідеями російського слов'янофільства.

Як відомо, основні його положення спиралися на історіософське та культурологічне обґрунтування ідеї самобутності Росії, специфіки її культури, соціально-економічного укладу та політичного устрою стосовно країн Західної Європи. Самобутність Росії слов'янофіли вбачали у гармонійному співіснуванні всіх станів, у російській поземельній громаді та артілях, у православних засадах російського суспільства, які вони розглядали як єдине справжнє

християнство. Радикально налаштовані слов'янофіли обстоювали ідею об'єднання всіх слов'ян у межах Російської імперії, причому для досягнення цієї мети не виключали застосування військово-політичних заходів⁷⁰. По суті, погляди більшості російських слов'янофілів були подібними до поглядів казенних централістів, які вимагали застосування репресій до українців.

Як правило, представники російської ліберальної інтелігенції вбачали в українській культурі загрозу своєму пануванню в духовній і політичній сферах. У середовищі російської інтелігенції, як і на державному рівні, домінував страх, що самостійний розвиток української культури, мови й літератури стане підґрунтям для політичної самостійності українського народу⁷¹. З цього приводу визначний діяч слов'янофільського напрямку І. Аксаков писав: «Я не верю в возможность образования малорусского литературного языка, – кроме народных художественных произведений, – не вижу к этому никакой возможности, не желаю и не могу желать никаких искусственных попыток нарушить цельность общерусского развития, отклонить малороссийских художников от писания на русском языке»⁷².

М.І. Костомаров розглядав російське слов'янофілство як засіб, за допомогою якого самодержавство прагне не допустити розвиток українського національного руху і сформувати ворожість у суспільстві до його проявів. Учений, зокрема, зазначав: «В Москве существуют люди, называющие себя славянофилами, то есть славянолюбцами, однако в сущности они не таковы, каковыми себя представляют. Они хотят воспитать в своем народе неприязнь против другого славянского народа»⁷³. Погляди М.І. Костомарова щодо української історії, мови, культури, психології, побуту зумовлювали перманентний інтелектуальний і психологічний конфлікт ученого з централістичними та державно-авторитарними традиціями російської історичної думки, що виявилось в його численних дискусіях зі слов'янофілами. Полемізуючи з ними, вчений наголошував на ідеї рівності людей та національній гармонії, що спиралася на цінності християнства, народний дух і федеративний спосіб організації суспільства, витоки якого він вбачав в удільно-вічовому укладі Київської Русі та демократичних традиціях українського козацтва⁷⁴.

У діячів Кирило-Мефодіївського братства їх слов'янофілство не було самодостатньою ідеєю. У підготовчих матеріалах до програмних документів товариства простежується думка, що оскільки всі спроби українців самостійно досягти державно-політичної незалежності закінчувалися невдачами, то єдиним виходом для них є спільна боротьба разом з іншими поневоленими слов'янськими народами, яка дасть змогу позбутися національного і соціального гніту. Зокрема, В. Білозерський у «Пояснювальній записці до Статуту товариства» відзначав, що «ця свобода є досяжною для нас і інших підкорених племен тільки при об'єднанні слов'ян в одну державу, засновану на повазі кожного народу»⁷⁵.

Слов'янофілство учасників Кирило-Мефодіївського братства кардинально відрізнялося від російського слов'янофілства і було більше схоже на його чеський, словацький чи польський варіант. М.І. Костомаров дотримувався думки, що деякі положення російського слов'янофілства, зокрема про культурно-історичну унікальність Росії, абсолютизовані⁷⁶. Як зазначав І. Лисяк-Рудницький, «на противагу російському варіантові об'єднання – “слов'янські струмки зіллються в російське море” (О. Пушкін), кирило-мефодіївці запропонували ідею створення добровільної федерації рівних слов'янських націй»⁷⁷. Подібну особливість українського слов'янофілства підтверджував і начальник жандармського управління граф О. Орлов, який у доповідній записці імператору Миколі І наголошував на загрозі подібних настроїв для майбутнього Російської імперії: «У Києві та Малоросії слов'янофілство перетворюється на українофілство. Там молоді люди з ідеєю об'єднання слов'ян поєднують думки про відновлення мови, літератури і звичаїв в Малоросії, доходячи навіть до мрій про повернення часів гетьманщини... думки... про відновлення народності їх батьківщини можуть повести малоросіян, а за ними і інших підвладних Росії народів до бажання існувати самотньо»⁷⁸.

Зацікавленість М.І. Костомарова минулим слов'янських народів була зумовлена підготовкою програмного документа Кирило-Мефодіївського братства – «Закону Божого», або «Книги буття українського народу», який поєднував ідеї романтизму, народництва, слов'янофільства та панславізму на основі християнської філософії. Тут були сформульовані ключові світоглядні ідеї вченого, зокрема відображена ідея союзу слов'ян у формі республікансько-федеративного державного об'єднання: «У республікансько-федеративному державному об'єднанні Україна буде непідлеглою Річчю Посполитою в союзі слов'янським і не зостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні кріпака, ні холопа – ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні у хорутан, ні у сербів, ні у болгар»⁷⁹.

Ідеї слов'янської федерації знайшли відображення у відозві «Брати українці!», яку також підготував М.І. Костомаров і в якій наголошувалося, що до федерації мали увійти росіяни, українці, поляки, чехи, словаки, хорутани, ілліро-сербі і болгари⁸⁰. На протипагу російським слов'янофілам, учений наполягав, щоб «кожен народ скомпонував свою Річ Посполиту і управлявся не змінено з другими», з «правителем, вибраним на год», з депутатами, обраними народом «не по роду, не по достатку, а по розуму і просвіщеності»⁸¹. М.І. Костомаров обстоював думку, що слов'яни мають встановити республіканський лад, єдині закони і грошову одиницю, скасувати кріпацтво, проводити спільну зовнішню політику, створити невелику спільну армію, що існувала би паралельно з частинами народної міліції в кожній республіці, загальні керівні органи федеративного союзу, зокрема інститут президента та конгрес на виборній основі, який мав обиратися раз на чотири роки⁸². Водночас учений виступав за вільний розвиток наукових, освітніх, культурних та релігійних відносин, що спиралися би на принципи християнської етики й моралі. Ключовим же фактором для М.І. Костомарова було те, що слов'янські народи на засадах повної свободи та автономії мають утворити федерацію з центром у Києві.

На думку сучасних дослідників, програмні документи Кирило-Мефодіївського братства були написані М.І. Костомаровим під впливом «Книги народу польського і пілігримства польського» А. Міцкевича, що була видана у 1832 році. В матеріалах слідства у справі Кирило-Мефодіївського братства, зокрема, стверджувалося, що праця М.І. Костомарова є переробленим під українські реалії політичним трактатом, витоки якого простежуються в Польщі⁸³. Справді, українській і польській діячі славили єдність слов'янських народів, називали свободу необхідною умовою їх розвитку, а щастям народу – демократичний суспільний устрій і відсутність узурпації влади над його духом і волею. Неволю обоє трактують як найбільшу кару за відступ від справедливості, за втрату правителями моральних принципів. Мислення авторів обох творів лежить у парадигмі єднання народів на основі взаємоповаги, а ідея націєтворення розглядається як засіб звільнення від імперського гніту⁸⁴.

У статті «Две русские народности» М.І. Костомаров наголошував на особливому характері релігійності українського народу, вважаючи це однією з найголовніших його ознак. Зокрема, у дискусіях зі слов'янофілами вчений зазначав, що «українці – глибоко релігійний народ, у найзагальнішому розумінні цього слова... він завжди збереже в собі релігійні начала, доки буде існувати сума найголовніших ознак йому властивих... Це неминуче при тому, що духовний склад українського народу надзвичайно поетичний, адже і поезія і релігія одне без іншого немислиме»⁸⁵. Основним продуцентом духовного простору М.І. Костомаров вважав інтелігенцію, і саме браком релігійності в її середовищі пояснював засилля інших культур.

Важливою складовою національного концепту М.І. Костомарова була солідарність інтелігенції з народом, яка забезпечувала націєтворчий потенціал. Однак через відсутність української незалежної держави співпраця інтелігенції з народом майже не спостерігалася, а згодом ідею служіння народові замінила ідея служіння державі⁸⁶. На думку М.І. Костомарова, інтелігенція має, з одного боку, пристосовуватися до реалій нового суспільства, а з іншого –

зберігати національну пам'ять і гідність. Учений різко засуджував намагання інтелігенції зробити кар'єру в державних структурах, що, на його переконання, породжувало формалізм християнського вірування, а в підсумку призводило до розпаду цієї соціальної структури⁸⁷. З цього приводу М.І. Костомаров зазначав: «У нашому народі багато заповіданого праотцями пасивного терпіння, але нема у нас терпіння вільного, яке впливає з твердої рішучості йти дорогою, вказаною розумним переконанням. Ми говоримо про суспільну єдність, про взаємодію, але як мало цього насправді – доводить те, що ми соромимося в товаристві незнайомих людей і не можемо бути відверті. А це через те, що в нас нема мети, яка викликає взаємодію і суспільну єдність... У нас багато ідеалів і нема найближчих прямих завдань, а тому наші прагнення, замість дійсного життя, звертаються у сферу моди, яка змінюється і не має розумної основи»⁸⁸. Таким чином, учений засуджував ту частину української інтелігенції, яка прагнула виявити себе в різних сферах життя, але докладала мало зусиль для реалізації своїх задумів, причиною чого вважав відсутність у неї внутрішньої духовної свободи.

У статті «Тисячоліття» М.І. Костомаров засуджував самовихваляння російської інтелігенції, у тому числі і представників слов'янофільства. Як вважав учений, російські слов'янофіли у зв'язку з нездатністю самореалізуватися були переконані, що вони не відстали від європейської цивілізації і що перед державою, в якій вони живуть, усі мають схилити голову через величезні географічні простори та матеріальні багатства⁸⁹. Щоправда, звинувачення в бездуховності і відсутності суспільних ідеалів у М.І. Костомарова стосується саме української інтелігенції, особливо коли йдеться не лише про прогрес, освіту, свободу думки, а й про громадянську пасивність. Однак по суті думки вченого були спрямовані проти антинародної щодо українців політики російського самодержавства.

На думку більшості дослідників, російська інтелігенція періоду поширення слов'янофільства формувалася паралельно з розвитком університетів і не мала нічого спільного з інтелектуалами, що сформувалися у більшості європейських країн на місцевому національному ґрунті⁹⁰. На відміну від європейських інтелектуалів, які прагнули творити історію на основі національних традицій, російська інтелігенція керувалася загальнодержавними доктринами, які вихваляли самодержавство. Як зазначав М.І. Костомаров, представники російської інтелігенції були позбавлені духовного начала, оскільки їх не допускали до урядів, засилали в Сибір, відмежовували від реального життя, оголошували божевільними тощо⁹¹.

На переконання М.І. Костомарова, українська інтелігенція постала на такому соціально-політичному, національному та освітньому ґрунті, де ключова роль належала державницьким традиціям і традиціям українського села як джерела духовного потенціалу⁹². Зокрема громади як осередки єднання української інтелігенції формувалися на основі національної приналежності і характеризувалися високою моральністю. Українська інтелігенція добре розуміла історичну місію України, наголошувала на самотності української релігії, мистецтва, літератури, мови та фольклору. У цьому їй перешкоджали не тільки російська адміністрація і поліція, а й російська інтелігенція, у тому числі представники слов'янофільства. Порівнюючи діяльність української та російської інтелігенції, М.І. Костомаров наголошував на конкретних результатах праці українських інтелектуалів, які відображалися в заснуванні «Громад» у Києві та Одесі, діяльності Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, видавництві часопису «Киевская старина», відкритті недільних шкіл тощо⁹³.

На твердження деяких російських слов'янофілів, що суспільство має йти шляхом розвитку цивілізованої Європи, але поки що Росія не дозріла до цього через те, що населена молодим народом, М.І. Костомаров відповідав, що народ, у тому числі й український, не молодий, оскільки відзначає своє тисячоліття, чим не можуть похвалитися інші народи Європи. Вчений писав: «Наші недоліки не від молодості нашої, а від складності суспільних питань... Нам потрібні не ідеали, а найближчі практичні завдання. Нам слід зібрати всі свої сучасні питання і виділити з них ключові, від розв'язання яких залежить успішне вирішення інших»⁹⁴.

М.І. Костомаров як християнин був переконаний, що першопричиною всіх людських дій є Боже Провидіння, яке керує світовою історією. Ось чому вчений подає рух світової історії в стилістиці Святого Письма, вважаючи історію України невід'ємною складовою християнського світу. Рух людської історії, спричиненої Божою волею, розпочинається у М.І. Костомарова з ідеального стану, коли «Бог сотворив світ, небо і землю, і землю населив всякими тварями, і поставив над усею твар'ю царем чоловіка, і казав йому плодитися і множитися, і постановив, щоб род людський поділився на коліна і племена, і кож[но]му колінові і племені дарував країну жити, щоб кожне коліно і племено шукало Бога, вірувало в нього, любило його, і було щасливим»⁹⁵. Таким чином, на думку М.І. Костомарова, земна історія розвивається в двох вимірах: наближеному до світу Бога, який характеризується чистотою та безгрішністю, а також в емпіричному, який визначається гріховністю і злом⁹⁶.

У цьому контексті визначальним у концепції М.І. Костомарова є постулат, що кожен народ вводиться в історичний процес шляхом набуття Божої благодаті. Однак через деякий час народ починає відходити від любові і братерства, тобто грішити, і тоді Божою благодаттю надається іншому народу із сподіванням, що він виправдає божественну місію⁹⁷. Як писав М.І. Костомаров, людство через деякий час «забуло Бога і отдалося діаволу», що й стало причиною переходу до політеїзму, коли кожне плем'я вигало власний пантеон⁹⁸. Далі в рух людської історії вчений вводить перший богообраний народ – євреїв, за ним – греків і римлян, потім візантійців, романські народи, германський народ, після якого настає черга й слов'янського, який розпочав власну історію, на переконання М.І. Костомарова, після прийняття християнства.

За версією М.І. Костомарова, саме український народ як обраний Богом має виконати свою головну місію – об'єднати у федерацію слов'янські народи на принципах християнської рівності, братерства і любові. Вчений з цього приводу міркував, що ключовим фактором, який визначає специфіку історії українського народу, є український національний дух. Саме він, на переконання вченого, дозволяє Україні претендувати на виконання нею функцій народу-месії серед інших слов'янських народів⁹⁹.

Український народ є складовою слов'янського етносу, його історія, на думку М.І. Костомарова, розпочинається в XIV столітті, після входження земель Русі до складу Великого князівства Литовського. Водночас головна увага вченого зосереджується на українському козацтві, яке розглядається ним як ідеальна рівноправна спільнота, що з'явилася в історії для захисту православної віри і пригніченого панщиною селянства¹⁰⁰. В одній з численних праць, присвячених українському козацтву, М.І. Костомаров писав: «Українське козацтво чекає художньої історії. Період Гетьманщини – наш героїчний вік, період лицарства, доблесті, поезії»¹⁰¹. Подібна ідеалізація козацтва в концепції М.І. Костомарова схожа на ідеалізацію Середньовіччя у німецьких учених епохи романтизму.

Доводячи самобутність української культури та світогляду, М.І. Костомаров пов'язував це з такими рисами українців, як індивідуалізм, релігійність, схильність до ідеалізму, свободолюбство тощо. Вчений обстоював право українського народу на розвиток національної духовної культури та рідної мови і підкреслював, що передавати знання треба саме українською мовою в православному дусі, який завжди був основою моральної сили українського народу. Так, у праці «Закон Божий» М.І. Костомаров вказував, що саме віра веде людину до свободи, рівності і щастя, а тому віруюча людина є серцевиною історичного процесу¹⁰².

На думку М.І. Костомарова, реалізація сенсу буття українського народу в історії полягала у досягненні єдності з Богом. Незважаючи на те, що Україна постійно доводить свою відданість Богу, реалізувати бажаний стан заважало проникнення до складу українського народу представників інших націй, а також соціальне розшарування. Слід зауважити, що у своїй концепції М.І. Костомаров певною мірою виправдовував гноблення українського народу російським самодержавством, вказуючи на німецькі витоки останнього. Так, учений заперечує

причетність слов'янського духу до проблем тогочасного життя слов'ян, вказуючи, що «цар і панство створено не слов'янським духом, а німецьким або татарським. І тепер у Росії хоч і є деспот-цар, однак він не слов'янин, а німець, і урядники у нього німці; оттого і пани хоч і є в Росії, однак вони швидко перетворюються або на німця, або на француза»¹⁰³.

Сприйняття України М.І. Костомаровим у межах «своє чисте» – «чуже зле і вороже» підтверджує уривок програмного документа Кирило-Мефодіївського братства: «Не пропала Україна, бо вона знати не хотіла ні царя, ні пихи, а хоч і був цар, та чужий, і хоч були пани, та чужі; а хоч з української крові були ті виродки, однак не псували своїми губами мерзенними української мови і самі себе не називали українцями, а справжній українець, хоч був він простого, хоч панського роду, тепер повинен не любити ні царя, ні пана, а повинен любити і пам'ятати єдиного Бога Ісуса Христа, царя і пана над небом і землею»¹⁰⁴. На думку вченого, уособлення наявних гріхів – «німець», «пан», «цар» – не постають з українського народного духу, вони є механічним привнесенням зовні, а тому український народ залишається чистим перед Богом¹⁰⁵. Він був глибоко переконаний, що українському народу у післякозацьку добу треба виконати дану Богом місію, тому історія українського народу закінчитися не може. Він пише: «Лежить у могилі Україна, але не вмерла. Вона своїм голосом збудить усю Слов'янщину»¹⁰⁶. Таким чином, М.І. Костомаров наголошує на месіанському характері української історії¹⁰⁷.

Ідеї визволення слов'янських народів з-під іноземного гніту та їх об'єднання у федерацію діячі Кирило-Мефодіївського братства планували поширювати методом популяризації ідеї слов'янської єдності в університетах за допомогою літературно-просвітницької пропаганди. Про це пише, зокрема, М.І. Костомаров у листі до І. Срезневського: «Так як у всіх університетах (за окремим винятком) викладаються слов'янські мови і літератури, то, без сумніву, це робиться для того, щоб студенти, які слухають ці предмети, набували з них знань, і поширювали у суспільстві ідеї слов'янської єдності»¹⁰⁸. Водночас М.І. Костомаров критикував тогочасні джерела з історії слов'янських народів, справедливо наголошуючи, що більша половина слов'янського населення Росії не визнає в собі слов'янської сутності, а у історичних трактатах історія слов'янської державності або принижується, або взагалі відкидається¹⁰⁹.

Важливою складовою національного концепту М.І. Костомарова є проблема міжетнічних взаємин, витоки якої він шукав в історії, а негативні наслідки демонстрував прикладами з сучасності. Вчений одним з перших у вітчизняній історіософії та публіцистиці описав становище України як заручниці політичних інтриг у Російській імперії. Він з гуманістичних, християнських позицій розкривав питання міжетнічних відносин і місця України в тріаді Україна – Росія – Польща¹¹⁰. Цікаво, що М.І. Костомаров завжди докоряв російським слов'янофілам за ворожість до поляків, хоча водночас використовував цей факт для популяризації вільного розвитку української культури. В дискусіях зі слов'янофілами вчений обстоював також право інших народів, зокрема польського, на незалежність. Таким чином, М.І. Костомаров розробив наукові основи міжнаціональних зв'язків у реаліях тогочасного суспільства, створюючи українське національне підґрунтя для втілення ідеї слов'янської єдності. Його оцінка суспільних подій з позицій захисту України в умовах російського самодержавства та шовіністичних тенденцій частини польської інтелігенції і російських слов'янофілів викликала гостру реакцію опонентів, з якою змушений був боротися український учений¹¹¹.

Польсько-українські відносини М.І. Костомаров розглядав у національному аспекті, де українська шляхетська верхівка змагалася за право рівності в «сарматському» походженні з польською. Крім того, підтримуючи визвольні прагнення польського народу, вчений різко засуджував шовіністичні випадки щодо України як з російської, так і з польської сторін¹¹². Наприклад, коли польські шовіністи поширювали псевдонаукові теорії про неслов'янське походження росіян, М.І. Костомаров спростовував ці твердження, що провокувало його гостру полеміку з опонентами.

З іншого боку, М.І. Костомаров тісно спілкувався з польською інтелігенцією, відзначаючи її національну гідність, патріотизм, повагу до українського народу і прагнення до єдності слов'ян. Відомо, що М.І. Костомаров товаришував з польськими революціонерами З. Сераковським, Й. Оскерком, ученими М. Стасюлевичем, В. Спасовичем, поетом Е. Желеховським, письменником В. Крестовським¹¹³. Перебуваючи у Варшаві, вчений брав участь у панахиді, організованій польськими патріотами в пам'ять про вбитих учасників повстання 1863 року, через що був викликаний на допит до міністра внутрішніх справ. Про толерантність до визвольних прагнень польського народу свідчить написана М.І. Костомаровим від імені української інтелігенції відозва на підтримку визвольного руху польського народу¹¹⁴.

Як відомо, наміри Польщі та Росії перетворити Україну на колонію стали причиною численних повстань українського народу. Розуміючи справедливість вимог польської інтелігенції, М.І. Костомаров враховував досвід історичних взаємин Польщі, України й Росії, виступав проти жертвної ролі України, проти намірів зробити її заручницею політичних доктрин. Складність ситуації для України, на думку вченого, полягала в тому, що з одного боку, польська інтелігенція закликала Україну (як частину Польщі) підтримати визвольний рух, а з іншого, щоб послабити увагу уряду до діяльності представників польських визвольних змагань, звинувачувала українську інтелігенцію в сепаратизмі щодо Росії. Наприклад, ідеолог польського національного відродження Владислав Міцкевич гостро критикував журнал «Основа», називаючи його базою українського сепаратизму щодо Росії, навіть звинувачував у поширенні соціалістичних ідей¹¹⁵. Таким чином він провокував українську інтелігенцію до захисту, що, на його думку, мало викликати жорстку реакцію з боку російського самодержавства. У відповідь на такі випадки М.І. Костомаров зазначав: «Поляки ніколи не в силі досягнути бажаної мети – збурити український народ і схилити його на свою сторону. Але вони вміли до деякої міри вилити свою злість, набити пакості діячам українського слова і таємними шляхами зманили багатьох з наших співвітчизників, котрі мимо власної волі повірили в можливість замислів і намірів відокремлення Малоросії від Росії. Народові, котрий думає здобути незалежність через організовану систему таємних вбивств, нічого голосливо звинувачувати українських письменників у комунізмі і псевдосоціалізмі»¹¹⁶.

М.І. Костомаров справедливо зауважував, що поляки, як і усі народи, мали право боротися за незалежність, але не мали права трактувати прагнення українців до національної ідентифікації як зазіхання на «єдину і неділиму» Росію чи історичну Польщу¹¹⁷. Вчений доводив право українського народу на самобутність, радив припинити будь-які розмови на політичному чи науковому рівні про те, що Україна є частиною Польщі. Водночас, через посилення тиску на діяльність журналу «Основа», М.І. Костомаров був змушений демонструвати відокремленість діяльності українофілів від польського руху. Роз'яснюючи ситуацію навколо українського питання в контексті польсько-російського протистояння, вчений писав: «Уявляючи себе борцями української народності проти поляків, вони, самі не усвідомлюючи як, завели навіяну поляками пісню про український сепаратизм під польську дудку. Слідом за ними затягнули «Московські відомості», «Російський вісник», і в результаті наші співвітчизники вірять в існування українського сепаратизму»¹¹⁸.

У середині XIX століття М.І. Костомаров полемізував з відомим слов'янофілом І. Аксаковим з приводу українсько-російсько-польських відносин. У листі від 30 жовтня 1861 р. І. Аксаков пише про свою любов до Малоросії, без якої не розуміє повноти великоруського розвитку, а тому, на його думку, об'єднання з Росією є історичною необхідністю¹¹⁹. З іншого боку, він рішуче виступав проти української літературної мови і вважав, що для малоросів достатньо загальноросійської мови і літератури, які повністю відповідають потребам народу. Боротьба ж за українську літературну мову, на його переконання, загрожує єдності Росії, оскільки вона схвилює галичан, які начебто готові увійти до «всеруського народу, сформованого з різних руських племен»¹²⁰.

На противагу І. Аксакову М.І. Костомаров наголошував, що прагнення українського народу мати власну мову і літературу є природним, оскільки у кожного народу є характерні особливості у побуті, звичаях, мові. На переконання українського вченого, для того, щоб вирішувати, якою дорогою йти народові, потрібно знати не тільки зовнішні його риси, але й душу. А в душі у кожного українця, писав М.І. Костомаров, «спить Виговський, Дорошенко, Мазепа – і проснеться, коли настане випадок...»¹²¹ М.І. Костомарова найбільше дивувала невизначеність І. Аксакова, оскільки, на думку українського вченого, він начебто не був в опозиції до України, однак фактично виступав проти українського народу. З цього приводу український учений зазначав: «Або... дійте заодно з III-м відділенням, або поважайте право південноруського народу і не наказуйте йому мовчати своєю мовою і говорити вашою»¹²². Щодо питання про друкування в Галичині книжок російською мовою, то М.І. Костомаров не мав нічого проти, але для нього головне питання було не в мові, а у виборі, навіть якщо цей вибір буде зроблено не на користь україномовної літератури¹²³.

У дискусії з І. Аксаковим М.І. Костомаров справедливо наголошував, що існування різних мов на території Російської імперії не є ознакою розділеності народів. Малоросійську народність він називав етнографічним різновидом єдиного руського народу, яка не висловлює претензій на географічне обмеження своєї території. На думку вченого, недружелюбність українців і росіян пов'язана з внутрішніми проблемами відносин між різними краями і містами. Вченого не влаштовувало втручання держави у літературну справу: «Якщо у нас правління монархічне необмежене, а не деспотичне, то держава повинна залишити у спокої нашу мову і наше природне бажання розмовляти і писати нею»¹²⁴.

У численних дискусіях з російськими слов'янофілами М.І. Костомаров підкреслював, що український літературний рух не може бути державною справою, і розробляв власну теорію розвитку української мови. Вчений пише: «Руський народ ділиться на дві головні гілки – північно-руську та південно-руську, відповідно і мова на два наріччя – великоруське і малоруське. За певних об'єктивних обставин перше досягло літературного значення. Чому тоді друге не має рівного того ж права, адже «малороси» складають половину одного руського народу? Необхідно звільнити цей процес від будь-якого втручання – час розсудить хто з двох народностей піде далі в інтелектуальному розвитку, але це можливо лише за умови повної свободи»¹²⁵. За висновком М.І. Костомарова, будь-які політичні перешкоди розвитку української мови та літератури погано відобразяться на всьому слов'янському світі.

У 1862 році у Новгороді відбулися масштабні святкування з нагоди тисячоліття Російської імперії. Місто було оголошено центром, звідки постала Русь як держава. Було зведено пам'ятник, на відкриття якого приїхав імператор Олександр II. Ювілесві передувало багато статей про Новгород, що нібито об'єднав навколо себе слов'янські племена, які утворили з новгородцями єдиний народ, заклавши початки могутності Росії. Пізніше цю ідею підхопили слов'янофіли і використовували її для поширення своєї ідеології.

Відповіддю М.І. Костомарова на ці процеси в Російській імперії і на ідеологію слов'янофільства зокрема була згадана вище стаття «Две русские народности», в якій учений заперечує етнічну єдність народів сучасної йому Росії, яка вже тоді присвоїла назву Русь. Порівнюючи психологічні, історичні, етнографічні, релігійні та фольклорні особливості українського і російського народів, учений розкрив історичні відмінності між національними характерами українців і росіян. М.І. Костомаров рішуче заперечував тотожність, подібність, навіть однаковість багатьох рис українців і росіян, наголошуючи на глибинних духовних ознаках українців, які сформувалися під впливом особливих обставин і впливали на історію українського народу¹²⁶.

М.І. Костомаров відкидав переконання більшості слов'янофілів щодо права Росії бути центром слов'янства. На противагу їм, учений обґрунтовував відмінності між російським

і українським народом, доводив, що ментальність українців склалася на їхній споконвічній території, під впливом рідної природи. Він обстоював право українців розвивати свою культуру та мову як духовні основи ідентичності. Таким чином, М.І. Костомаров акцентував на духовних відмінностях між росіянами та українцями, які, на його погляд, виявлялися в етнографії, географії, фольклорі, віруваннях, сімейних стосунках тощо¹²⁷.

Значну увагу М.І. Костомаров приділяв різній ролі, яку відігравала церква в суспільно-політичному житті українців і росіян, відзначаючи релігійну толерантність українців, витоки якої виводив з часів козацтва. Вчений наголошував, що для українців важлива духовна сторона релігії, яка є частиною їхнього світогляду, тому українська церква мала духовний вплив, натомість російська перетворилася на підпорядкований владі орган верховного суду¹²⁸.

Стаття М.І. Костомарова «Две русские народности» заклала підґрунтя тривалої полеміки зі слов'янофілами, внаслідок якої її автор вважався останніми небезпечним сепаратистом та агітатором за федеративний суспільний устрій. Учений у численних відповідях слов'янофілам доводив, що мислить історичними категоріями і фактами, а не намагається вплинути на сучасні реалії¹²⁹. Водночас його опоненти – слов'янофіли – мислили саме політичними категоріями і відкидали усі доводи М.І. Костомарова. В «Автобіографії» М.І. Костомаров згадував, як після виходу статті різко посилювалися напади з боку слов'янофілів. Його називали сепаратистом і українофілом, який підтримує польські повстання і відмовляється від своїх федералістичних принципів¹³⁰. Втративши внаслідок студентських заворушень викладацьку роботу, він заглибився в публіцистику, полемізував з авторами польських і російських періодичних видань. Зокрема, у статті «Український сепаратизм», спираючись на діалектику історичного розвитку і наукову аргументованість, він пропонував вихід, який допоміг би вберегти від розгрому національний рух, а водночас побороти міжетнічну недовіру в суспільстві¹³¹.

Найбільш гостро проти позицій М.І. Костомарова в цей час виступав редактор газети «День» М.Н. Катков, близький своїми ідеологічними переконаннями до радикальних слов'янофілів. Він заперечував існування окремої української народності, підкреслював спільність культур усіх слов'янських народів, які нібито походили від Москви. М.Н. Катков стверджував, що саме Новгород заклав основи єдиної державності, тому що з самого початку сформував адміністративну систему, а південні слов'яни в середині IX століття, у яких нібито не було навіть міст, добровільно перейшли під його володарювання, заклавши таким чином основи могутньої тепер Росії-Русі¹³².

Справді, слов'янофіли вважали українців лише етнічною гілкою росіян і були переконані, що М.І. Костомаров неправомірно приписує українцям певні риси, які вказують на їхню самобутність. На їхню думку, М.І. Костомаров негативно ставився до російського народу, підміняв поняття його традицій поняттями тимчасових звичок, сформованих спільними обставинами життя в єдиному державному просторі. Більше того, проблему історичного самопізнання українців слов'янофіли трактували як заклик М.І. Костомарова до сепаратизму, що для імперського уряду було явною небезпекою¹³³.

Відповіддю М.І. Костомарова на поширення ідей радикальних слов'янофілів стала опублікована у жовтні 1861 року у журналі «Основа» стаття «Правда москитам о Руси». У ній учений обстоював думку, що українці не походять з Новгорода, тому що мають власні, тільки їм характерні риси, і саме український талановитий і миролюбивий народ спроможний утворити демократичну державу¹³⁴.

М.І. Костомаров розвінчував російські офіційні самодержавні ідеологічні принципи – ідею богообраності, закономірності царського панування, а російське самодержавство вважав результатом монгольського панування зі збереженими принципами деспотизму. Аналізуючи історичні факти, вчений спростовував нав'язувану російським слов'янофільством ідею обраності Росії та винятковості її відомих історичних осіб. Учений неодноразово наголошував, що для

розуміння його позиції потрібне не тільки знання історичних реалій, а й розуміння етнічних рис народів. М.І. Костомаров доводив наявність у кожного народу національних ознак і традицій і вважав їх вивчення обов'язком кожного, адже без цього не можна зрозуміти шляхів розвитку свого народу, зрозуміти його дух¹³⁵.

М.І. Костомаров заперечував твердження слов'янофілів щодо російської держави як органічного центру слов'янства, доводив, що цим центром був не Новгород, а Київ, а також відкидав спільність народів Російської імперії¹³⁶. Підставою для заперечень було визначення етнопсихологічних рис українського народу, який зберігає їх, попри те, що в його розвиток історично втручалися зовнішні сили. Ці риси, як вважав М.І. Костомаров, є запорукою майбутньої можливості етносу створити таке об'єднання, яке відповідало би його історично сформованим особливостям, відмінним від інших народів. Учений науково обґрунтував твердження про те, що глибинні національні особливості є незмінними і відіграють важливу роль в історії народу.

Слов'янофіли звинувачували М.І. Костомарова у свідомому розмежуванні тотожних, на їхню думку, понять «національний дух» та «національні звички», тенденційному трактуванні ходу історичних подій на користь українського народу, приписуванні українцям відмінних від інших народів позитивних якостей. Відповідаючи слов'янофілам, учений не виключав існування поняття суспільної звички, але при цьому вважав, що слов'янофіли стали заручниками суб'єктивного мислення і тому допускають погрішності проти історичних свідчень і очевидної істини¹³⁷.

На переконання слов'янофілів, теорія М.І. Костомарова була ним сфальсифікована, оскільки він зробив висновок про колонізацію Новгородського краю з Півдня на основі невідомих йому самому обставин. «Ні, – заперечував Костомаров. – Я говорю тільки про існування якихось невідомих обставин, що дали свого часу привід до факту, який мені відомий зовсім не на основі невідомих обставин... У нашому літописі так перераховано народи в послідовному порядку з півдня до півночі: поляни, древляни, дреговичі, полочани, потім уже слов'яни ільменські. Зайти на береги Ільменю колонія слов'ян-переселенців могла тільки внаслідок яких-небудь спонукаючих обставин, котрі б їм завадили жити на півдні. Ці обставини нам невідомі, про це я і зробив натяк»¹³⁸. Таким чином, на переконання М.І. Костомарова, новгородські слов'яни прийшли разом з іншими з Півдня і розселилися на Півночі так, як вимагали обставини і потреби, а не так, як вважалося слов'янофілами.

Заперечуючи твердження слов'янофілів про однорідність слов'янського племені, М.І. Костомаров писав: «Вірогідність, що край, де поселилися новгородці, був або обжитий, або сусідив з територією, обжитою кривичами, підтверджується тим, що білоруське наріччя дійсно вторгається в глибини Новгородської землі... З першого погляду видно достатньо, що в Новгородській землі білоруське наріччя зіткнулося з іншим наріччям – новгородським. Особливості цього останнього наріччя навіть і до сьогодні зберегли досить яскраві відтінки, незважаючи на багатовікове змішання зі східно-руським. Вони й показують, що прийшла колонія належала до тої групи слов'ян руського населення, з котрої виникла нинішня народність малоруська»¹³⁹.

На відміну від слов'янофілів, М.І. Костомаров був упевнений, що ільменські слов'яни належали спочатку до тієї народності, яка була родоначальною для малоросів і новгородців, а тому новгородці й малороси перебувають між собою в ближчій спорідненості, ніж з білоруською й великоруською гілками. Водночас учений визнає, що віддаленість території та інші обставини наклали відбиток на подальший розвиток і українців, і новгородців, формуючи в них відмінні характерні риси. М.І. Костомаров вказував на взаємовплив слов'янських племен, наголошуючи на національних домінантних ознаках, котрі, на його думку, обов'язково залишаються та є доказом проживання племені на певній території¹⁴⁰.

Полемізуючи зі слов'янофілами, вчений вдається навіть до іронії, іноді вказуючи опонентам на неучтво і бажання обстояти погляди, підлаштовані під тогочасну ідеологію. Дискусії М.І. Костомарова свідчать, що він розумів сутність позиції слов'янофілів, які федерацію слов'янських земель уявляли тільки під патронатом Росії з початковим центром у Новгороді, звідки, на їх переконання, брала початок уся тогочасна Росія, під крило якої добровільно рушили на північ усі народи¹⁴¹.

Простежуючи міграцію південних слов'ян, М.І. Костомаров навіть у самій назві «Північ» знаходить підтвердження українських коренів новгородців через географічну «прив'язку» до Півдня, тобто українських земель. На основі аналізу стародавніх джерел учений доходить висновку, що в давнину кожне слов'янське плем'я жило автономно, а росіяни як окрема народність взагалі не згадувалися. М.І. Костомаров аргументовано заперечував твердження російських слов'янофілів про північну, тобто російську, слов'янську метрополію на основі вживання в літописах слова «власць». Він пояснював, що слово «власць» російські слов'янофіли трактували вигідно для себе як володіння, влада, «метрополія», в той час як насправді йшлося про волості, тобто окремі землі¹⁴².

Слов'янофіли та їхні ідейні прихильники неодноразово стверджували, що південні племена не були між собою в такому генетичному зв'язку, як північні, а жили хаотично розташованими окремими групами, їхні міста не були адміністративними центрами. Північні ж слов'яни, на їхню думку, оселялися біля Новгорода, згодом заснували такі міста, як Смоленськ, Полоцьк та Ростов. Натомість М.І. Костомаров доводив, що у XII столітті на Півдні, особливо по Дніпру та у Причорномор'ї, було більше міст, ніж на Півночі, підтвердженням чого був розквіт Києва, Володимира, Галича, Перемишля¹⁴³.

М.І. Костомаров вважав антинауковими твердження російських слов'янофілів про грубість звичок північних поселенців як наслідок впливів польських колоністів на радимичів і в'ятичів. З цього приводу вчений пише: «Було б дуже доречно, коли б якийсь наставник юнацтва, читаючи своїм вихованцям байки Крилова і Хемніцера, прочитав їм тираду слов'янофіла про радимичів і в'ятичів, зробивши таке пояснення: ця байка, любі діти, повчає нас, що в Москві існують люди, які називають себе слов'янофілами, “еже сказуется славянолюбцами”; але по суті вони не такі, якими себе виставляють, вони хочуть виховати у своєму народі неприязнь до іншого слов'янського народу, більш малочисельного і слабшого від того народу, до якого самі належать; а з цією метою вони, так звані слов'янолюбці, спотворюють і перекирчують перекази глибокої старовини, додають до оповідей літописців свої вигадки і тим показують, що не поважають істини. Отже, любі діти, коли зможете і будете зустрічатися з писаннями вищезначених слов'янолюбців, то не довіряйте їх історичним теоріям: знайте, що вони створюють їх не з любові до істини, а з бажання задовольнити національне марнославлення»¹⁴⁴.

Можна стверджувати, що у статті «Правда москичам о Руси» М.І. Костомаров показав політичний характер слов'янофільства, яке обстоює думку, що все слов'янське є передусім російським. Справді, трансформація слов'янофільства у русофільство розпочалася тоді, коли у Російській імперії посилювався національно-визвольний рух народів і самотність національних меншостей перетворилася на загрозу для самодержавства. М.І. Костомаров наголошував, що слов'янофіли не визнавали історично обґрунтованої теорії подвійного походження руської народності і виводили свою теорію, згідно з якою бездоказово називали Русь колонією російського Новгорода; безпідставно знаходили спільні риси у північних та південних слов'ян, приписували першим існування в них уже в давню епоху думки про політичну єдність і цілісність майбутньої держави. Конструюючи особливу цивілізацію північних слов'ян, слов'янофіли, вважав М.І. Костомаров, фальсифікували історію, наголошували на ворожому впливі радимичів і в'ятичів на інших слов'ян через те, що вони нібито були поляками. Ця теорія, на переконання вченого, мала на меті показати зверхність Півночі над Півднем, а росіян над українцями¹⁴⁵.

М.І. Костомаров спростовував твердження слов'янофілів та їх ідейних прихильників, що варяги прийшли на Русь лише з метою приєднати її до Новгороду; що князь Олег ішов на Південь тільки для того, щоб зміцнити зв'язок Новгороду з Києвом, а поляни без опору прийняли Олега¹⁴⁶. Вчений заперечував існування в той час особливої північної російської державної системи та цивілізації: «Якщо й існувала в ті часи на Русі цивілізація, то тільки на півдні і під впливом Греції. Хоча після підкорення Києва Олегом Київ і південна Русь увійшли у своєрідну систему з північчю, це було наслідком завоювання, а не існуючої системи колонізації»¹⁴⁷. На противагу слов'янофілам, М.І. Костомаров переконував, що термін «Русь» в XI–XII століттях сприймався в розумінні Київської землі або федерації земель під началом Києва, а не Новгороду¹⁴⁸.

Слов'янофілство вплинуло на формування поглядів М.І. Костомарова на самодержавство. Зокрема, вчений справедливо вважав, що самодержавство за своєю природою є деспотичною структурою, для якої характерною є жорстокість монархів: «Не можна людину зробити щасливою всупереч її волі... Історія показує нам, що в суспільстві, керованому деспотично, проявляються вади, які заважають виконанню похвальних планів влади»¹⁴⁹. М.І. Костомаров вважав самодержавство та його авторитарний характер найбільшим злом, яке підриває основи суспільної організації. На думку історика, самодержавство є чужою і ворожою народу інституцією, при ньому неможливі свобода думки й слова, а якщо воно здійснює якісь соціальні реформи, то робить це всупереч своїй природі, як правило, для самозбереження.

Дискутуючи зі слов'янофілами стосовно національного питання, М.І. Костомаров вказував, що формування державності, як правило, відбувалося шляхом пригнічування сильнішою народністю слабшої, тому жодна держава в світі, в тому числі й Російська імперія, не складалася з однієї народності. Шляхи вирішення національного питання М.І. Костомаров вбачав у децентралізації Російської імперії, запровадженні федеративних засад у взаємовідносинах між народами Росії, де кожному народові буде гарантоване право мати власний уряд, рівність громадян незалежно від віросповідання, походження й суспільного стану. У програмних документах Кирило-Мефодіївського братства основним кредо було: «...авторитаризм і класовий лад мусять бути знищені! Царизм і авторитаризм викривляють життя суспільства в самих основах, і суспільство не може відродитись, поки не звільниться від них»¹⁵⁰. Авторитаризмові М.І. Костомаров протиставляв єдність народів при федеративно-демократичній рівноправній організації суспільства.

Полемізуючи зі слов'янофілами, М.І. Костомаров виступав проти самодержавної централізації, яка, на його думку, знищувала можливість духовного саморозвитку і свободу особистості. Тільки у боротьбі з деспотизмом і тиранією людина, на переконання М.І. Костомарова, стане творцем щасливого життя на землі. Він зазначав, що ці ідеї спрямовувалися на те, щоб кожна народність зберегла власні особливості при загальній особистій і громадянській свободі. Таким чином, окреслюючи проблеми тогочасного суспільства в боротьбі за національну ідею, підкреслюючи роль інтелігенції в їх розв'язанні, вчений засуджує диктаторство як гальмо національного прогресу кожного з етносів імперії¹⁵¹.

Влада була надзвичайно стурбована великим впливом ідей М.І. Костомарова щодо українського питання на громадську думку в Російській імперії, тому постійно тримала його під контролем. Про це свідчать звіти флігель-ад'ютанта III-го відділення М. Мезенцова, який у вересні 1863 р. був спеціально відряджений до українських губерній для оцінки діяльності українофілів і М.І. Костомарова зокрема. У своїх доносах чиновник відзначав, що ідейним підґрунтям українофільства на Україні є часопис «Основа», який не був би таким впливовим, «якби поряд з ними деякі впливові за своїм талантом особистості, як Костомаров, Куліш і їх спілники, не проводили систематично такі начала, утвердження яких тягнуть за собою позитивну політичну сепарацію Малоросії від іншої частини Російської імперії»¹⁵².

Упродовж 1863 р. Київ став центром українофільства, куди і прагнув повернутися М.І. Костомаров. Він подав запит на дозвіл викладання в Університеті Св. Володимира, маючи на руках запрошення на кафедру російської історії. Тодішній ректор Микола Іванишев ще 16 липня 1862 р., одразу після звільнення М.І. Костомарова з Петербурзького університету, звернувся в одному з листів до історика, в якому пропонував прийняти кафедру та висловлював бажання бачити вченого не тільки як викладача, а й головного діловода Київської археографічної комісії¹⁵³.

22 квітня 1864 р. М.І. Костомаров повідомляє М. Іванишеву про своє бажання стати професором Київського університету. Питання було винесене на вчену раду. Незадовго перед тим до генерал-губернатора Південно-Західного краю Д. Бібікова дійшла звістка, що М.І. Костомарова звинувачують в українофільстві, тому чиновник не дав дозволу на його переїзд до Києва. На початку травня того ж року рада університету відклала балотування вченого на посаду ординарного професора на невизначений час. Проте, зважаючи на заслуги М.І. Костомарова перед наукою, все ж було прийнято рішення присвоїти йому ступінь доктора історії без іспиту і захисту дисертації¹⁵⁴.

Через усю наукову спадщину М.І. Костомарова, у тому числі публіцистику, особливо полемічну, наскрізно проходить обстоювання необхідності демократичних засад побудови держави і міждержавної толерантності, яка, на думку вченого, мала забезпечити федеративну єдність споріднених народів на рівноправних засадах. Учений заперечував паніперські погляди слов'янофілів про уявну слов'янську єдність під егідою Росії, показував її ідеологічну і загарбницьку сутність, прагнення завоювань чужих територій під виглядом ідеї слов'янської єдності або на релігійних засадах¹⁵⁵. Важливість застережень М.І. Костомарова про загрозу паніперських тенденцій була доведена вже на початку ХХ століття, коли почалася Перша світова війна.

Таким чином, вплив російського слов'янофільства як на погляди М.І. Костомарова, так і на українську інтелектуальну думку був неоднозначним. На нашу думку, найбільше М.І. Костомаров сприймав основоположну тезу слов'янофілів – про цивілізаційну самотність Слов'янського світу, унікальність його історичного минулого й відмінність від германсько-католицької Європи, а також про православ'я як «істинне» християнство. У своїх суспільно-політичних візіях М.І. Костомаров активно проводив слов'янофільську тезу про «зраду» Польщею Слов'янщини. Водночас інший основоположний мотив слов'янофільства – протиставлення патріархальної допетровської Русі та зреформованої за європейським взірцем Росії – у творчості М.І. Костомарова, як і в українській історіографії не знайшов належного висвітлення.

Ще меншим був вплив на погляди М.І. Костомарова соціальної та політичної утопії російських слов'янофілів. Хоча ідея слов'янської єдності зближувала М.І. Костомарова зі слов'янофілами, проте загалом їхня доктрина залишалася йому чужою. Тому з тезою про українське слов'янофільство можна погодитись лише за умови широкого розуміння цього явища – як прихильності до ідеї слов'янської цивілізаційної самотності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

¹ *Круглашов А.М.* Драма інтелектуальна: Політичні ідеї М. Драгоманова. – Чернівці: Прут, 2001. – С. 256.

² *Пінчук Ю.* Вибрані студії з костомаровознавства. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2012. – 608 с.

³ *Козачок Я.В.* Горизонти українотворення в публіцистиці М.І. Костомарова. Микола Костомаров у контексті сучасності: навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / Я.В. Козачок, В.В. Чекалюк. – К.: НАУ, 2013. – 336 с.

- ⁴ Гончар О. Микола Костомаров: постать історика на тлі епохи. – К.: Інститут історії України НАН України, 2017. – 274 с.
- ⁵ Комаринець Т. Ідейно-естетичні основи українського романтизму (проблема національного й інтернаціонального). – К., 1983. – С. 143–212.
- ⁶ Левенець Ю. Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина XIX – початок XX століття). – К., 2001. – С. 370–393.
- ⁷ Куций І.В. Слов'янофілство як ідейно-світоглядне джерело слов'янської цивілізаційної ідентичності українських інтелектуалів XIX ст. // Проблеми слов'янознавства. – Вип. 63. – 2014. – С. 37–38.
- ⁸ Чорній В. Нове слов'янофілство та українське питання в оцінці Михайла Грушевського // Слов'янознавчі студії: Статті, виступи та ювілейні матеріали. – Львів, 2002. – С. 201–212.
- ⁹ Тімашова В. Формування світогляду Миколи Костомарова з позицій державотворення / В. Тімашова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.google.com.ua/ur>.
- ¹⁰ Козачок Я.В. Вказ. праця. – С. 17.
- ¹¹ Там само. – С. 18.
- ¹² Там само. – С. 32.
- ¹³ Там само. – С. 33.
- ¹⁴ Побірченко Н. Апостол кращої долі України – Микола Іванович Костомаров / Н. Побірченко // Історико-педагогічний альманах. – 2006. – Вип. 2. – С. 73–74.
- ¹⁵ Там само. – С. 77.
- ¹⁶ Гончар О. Вказ. праця. – С. 22.
- ¹⁷ Мінц М. Життєвий шлях М.І. Костомарова / М.О. Мінц, А.І. Олійник // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]. Сер.: Політологія. – 2012. – Т. 204, вип. 192. – С. 37.
- ¹⁸ Гончар О. Вказ. праця. – С. 7.
- ¹⁹ Луняк Є. З плеяди творців націй: Мішле, Костомаров, Грушевський. Видатні історики в романтичних життєписах / Є. Луняк. – Ніжин, 2010. – С. 41.
- ²⁰ Там само. – С. 42.
- ²¹ Мінц М. Вказ. праця. – С. 36.
- ²² Там само. – С. 37.
- ²³ Луняк Є. Вказ. праця. – С. 44.
- ²⁴ Іванова Р.П. М.І. Костомаров у суспільно-політичному русі XIX століття // Український історичний журнал. – 1967. – № 5. – С. 35.
- ²⁵ Грушевський М. Ілюстрована історія України (Репр. відтворення вид. 1913 року) / М. Грушевський. – К., 1990. – С. 490.
- ²⁶ Неслуховський М. Из моих воспоминаний / М. Неслуховский // Исторический вестник. – 1890. – № 4–6. – С. 122.
- ²⁷ Іванова Р.П. Вказ. праця. – С. 36.
- ²⁸ Колесник І. Українська історіографія: XVIII – початок XX століття. – К., 2000. – С. 49–50.
- ²⁹ Франко І. Літературне відродження Полудневої Русі і Ян Коллар / І. Франко // Іван Франко. Зібрання творів у 50-ти томах. – Т. 29: Літературно-критичні праці (1893–1895). – К.: Наукова думка, 1981. – С. 22.
- ³⁰ Дзюба І., Жулинський М. Переднє слово «На вічному шляху до Шевченка» / І. Дзюба, М. Жулинський // Тарас Шевченко. Зібрання творів: У 6 т. – К.: Наукова думка, 2003. – Т. 1: Поезія 1837–1847. – С. 50.
- ³¹ Дудзинская Е.А. Русские славянофилы и зарубежное славянство // Методологические проблемы истории славистики. – М., 1978. – С. 268.

- ³² Костомаров Н.И. Две русские народности / Н.И. Костомаров. – К.; Харьков: Майдан, 1991. – С. 32.
- ³³ Скринник М. Наративні практики української ідентичності: доба Романтизму. – Львів, 2007. – С. 291–292.
- ³⁴ Там само. – С. 294.
- ³⁵ Пінчук Ю. Вказ. праця. – С. 160.
- ³⁶ Там само. – С. 161.
- ³⁷ Артюх В.О. Історіософія Миколи Костомарова / В.О. Артюх // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Теорія культури і філософія науки. – 2012. – № 995, вип. 46. – С. 128.
- ³⁸ Костомаров Н. Об отношении русской истории к географии и этнографии / Н. Костомаров // Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. – СПб.: Издание книготорговца-типографа М.О. Вольфа, 1880. – Т. 3. – С. 379.
- ³⁹ Пінчук Ю. Вказ. праця. – С. 163.
- ⁴⁰ Костомаров Н.И. Две русские народности. – С. 32.
- ⁴¹ Там само. – С. 35.
- ⁴² Артюх В.О. Вказ. праця. – С. 129.
- ⁴³ Костомаров Н. Об отношении русской истории к географии и этнографии. – С. 382.
- ⁴⁴ Там само. – С. 383.
- ⁴⁵ Там само. – С. 85.
- ⁴⁶ Костомаров Н.И. Две русские народности. – С. 33.
- ⁴⁷ Гегель Г.В.Ф. Феноменология духа. – М.: Наука, 2000. – С. 112.
- ⁴⁸ Костомаров Н.И. Две русские народности. – С. 25.
- ⁴⁹ Там само. – С. 27.
- ⁵⁰ Чорній В. Вказ. праця. – С. 205.
- ⁵¹ Костомаров Н.И. Две русские народности. – С. 17–18.
- ⁵² Там само. – С. 17.
- ⁵³ Костомаров Н. Об отношении русской истории к географии и этнографии. – С. 380.
- ⁵⁴ Там само. – С. 381.
- ⁵⁵ Костомаров Н.И. Две русские народности. – С. 19–21.
- ⁵⁶ Там само. – С. 21.
- ⁵⁷ Костомаров Н. Об отношении русской истории к географии и этнографии. – С. 384.
- ⁵⁸ Там само. – С. 385.
- ⁵⁹ Там само. – С. 386.
- ⁶⁰ Костомаров Н.И. Две русские народности. – С. 61.
- ⁶¹ Там само. – С. 62.
- ⁶² Там само. – С. 65.
- ⁶³ Там само. – С. 66.
- ⁶⁴ Гердер И.Г. Идеи к философии истории человечества. – М., 1977. – С. 470.
- ⁶⁵ Там само. – С. 471.
- ⁶⁶ Костомаров Н.И. Две русские народности. – С. 68.
- ⁶⁷ Там само. – С. 59.
- ⁶⁸ Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: у 2 т. / Іван Лисяк-Рудницький. – К.: Основи, 1994. – Т. 1. – С. 151.
- ⁶⁹ Там само. – С. 152.
- ⁷⁰ Пінчук Ю. Вказ. праця. – С. 362–363.
- ⁷¹ Терещенко Ю.І. Україна ХІХ століття: між консерватизмом і лібералізмом // Український тиждень. – 2014. – 18–24 липня. – № 29. – С. 43.

- ⁷² Аксаков К.С. Полное собрание сочинений. Том I. Изданный под редакцией И.С. Аксакова: Сочинения исторические. – М., Университетская типография, 1889. – С. 115.
- ⁷³ Костомаров Н.И. Правда москвичам о Руси // Основа. – 1861. – № 10. – С. 3–4.
- ⁷⁴ Пінчук Ю. Вказ. праця. – С. 342.
- ⁷⁵ Кирило-Мефодіївське товариство: в 3 т. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 1. – С. 292–293.
- ⁷⁶ Пінчук Ю. Вказ. праця. – С. 363.
- ⁷⁷ Лисяк-Рудницький І. Каразин і початки українського національного відродження // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – Т. 1. – С. 204.
- ⁷⁸ Там само. – С. 309.
- ⁷⁹ Кирило-Мефодіївське товариство. – С. 203.
- ⁸⁰ Там само. – С. 204.
- ⁸¹ Там само. – С. 205.
- ⁸² [Костомаров М.І.] Закон Божий / М.І. Костомаров // Кирило-Мефодіївське товариство. – С. 153.
- ⁸³ Кирило-Мефодіївське товариство. – С. 66.
- ⁸⁴ Козачок Я.В. Вказ. праця. – С. 36.
- ⁸⁵ Костомаров Н.И. Две русские народности. – С. 57.
- ⁸⁶ Козачок Я.В. Вказ. праця. – С. 42.
- ⁸⁷ Там само. – С. 43.
- ⁸⁸ Костомаров Н. Тысячелетие [России] / Н. Костомаров // Санкт-Петербургские ведомости. – 1862. – № 5. – С. 127.
- ⁸⁹ Козачок Я.В. Вказ. праця. – С. 70.
- ⁹⁰ Там само. – С. 71.
- ⁹¹ Липа Ю. Призначення України / Юрій Липа. – 2-е незмінне вид. – Н.У.С.: Говерля, 1953. – С. 196.
- ⁹² Там само. – С. 197.
- ⁹³ Козачок Я.В. Вказ. праця. – С. 73.
- ⁹⁴ Костомаров Н. Тысячелетие [России]. – С. 128.
- ⁹⁵ [Костомаров М.І.] Закон Божий. – С. 152.
- ⁹⁶ Артюх В.О. Вказ. праця. – С. 130.
- ⁹⁷ [Костомаров М.І.] Закон Божий. – С. 154.
- ⁹⁸ Там само. – С. 155.
- ⁹⁹ Там само. – С. 159–160.
- ¹⁰⁰ Артюх В.О. Вказ. праця. – С. 132.
- ¹⁰¹ Костомаров Н. [Рец. на:] Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским. – К., 1856. – Т. 1 / Н. Костомаров // Отечественные записки. – 1857. – Т. 110. – № 2. – С. 114.
- ¹⁰² [Костомаров М.І.] Закон Божий. – С. 164.
- ¹⁰³ Там само. – С. 167.
- ¹⁰⁴ Там само. – С. 168.
- ¹⁰⁵ Там само. – С. 167–168.
- ¹⁰⁶ Там само. – С. 169.
- ¹⁰⁷ Там само. – С. 206.
- ¹⁰⁸ Костомаров Н. [Рец. на:] Южнорусские летописи... – С. 110.
- ¹⁰⁹ Там само. – С. 112.
- ¹¹⁰ Козачок Я.В. Вказ. праця. – С. 81.
- ¹¹¹ Там само. – С. 82.
- ¹¹² Там само. – С. 85–86.

- ¹¹³ Там само. – С. 83.
¹¹⁴ Там само. – С. 84.
¹¹⁵ Там само. – С. 87–88.
¹¹⁶ *Костомаров Н.И.* Правда полякам про Русь [По поводу новой статьи в «Revue Contemporaine»] / Н.И. Костомаров // *Основа*. – 1861. – Кн. 10. – С. 103.
¹¹⁷ Там само. – С. 11.
¹¹⁸ Там само. – С. 12.
¹¹⁹ Иван Сергеевич Аксаков в его письмах // *Киевская старина*. – 1897. – № 11. – С. 52.
¹²⁰ Там само. – С. 53.
¹²¹ Там само. – С. 53–54.
¹²² Переписка И.С. Аксакова с Н.И. Костомаровым // *Русский архив*. – 1906. – № 2. – С. 544.
¹²³ Там само. – С. 545.
¹²⁴ Там само. – С. 546.
¹²⁵ Там само. – С. 546–547.
¹²⁶ *Костомаров Н.И.* Две русские народности. – С. 56.
¹²⁷ *Козачок Я.В.* Вказ. праця. – С. 46.
¹²⁸ Там само. – С. 46–47.
¹²⁹ Там само. – С. 47–48.
¹³⁰ *Костомаров Н.И.* Автобиография / Н.И. Костомаров // *Костомаров Н.И.* Исторические произведения. Автобиография. – К.: КДУ, 1989. – С. 423.
¹³¹ *Костомаров М.І.* Український сепаратизм / М.І. Костомаров. – Одеса: Всеукр. держ. вид., 1921. – 19 с.
¹³² *Козачок Я.В.* Вказ. праця. – С. 48–49.
¹³³ Там само. – С. 49.
¹³⁴ *Костомаров Н.И.* Правда москвичам о Руси. – С. 8.
¹³⁵ Там само. – С. 8–9.
¹³⁶ Там само. – С. 9.
¹³⁷ *Козачок Я.В.* Вказ. праця. – С. 51.
¹³⁸ *Костомаров Н.И.* Правда москвичам о Руси. – С. 8.
¹³⁹ Там само. – С. 3–4.
¹⁴⁰ Там само. – С. 4–5.
¹⁴¹ Там само. – С. 5–6.
¹⁴² Там само. – С. 6.
¹⁴³ Там само. – С. 6–7.
¹⁴⁴ Там само. – С. 7.
¹⁴⁵ Там само. – С. 7–8.
¹⁴⁶ *Козачок Я.В.* Вказ. праця. – С. 57.
¹⁴⁷ *Костомаров Н.И.* Правда москвичам о Руси. – С. 8.
¹⁴⁸ *Козачок Я.В.* Вказ. праця. – С. 58.
¹⁴⁹ *Пінчук Ю.А.* Відображення елементів української національної ідеї в науковій творчості М.І. Костомарова / Ю.А. Пінчук // *Український історичний журнал*. – 2007. – № 2. – С. 79.
¹⁵⁰ Там само. – С. 79–80.
¹⁵¹ *Козачок Я.В.* Вказ. праця. – С. 77.
¹⁵² *Пінчук Ю.А.* Відображення елементів... – С. 83.
¹⁵³ *Гончар О.* Вказ. праця. – С. 161.
¹⁵⁴ Там само. – С. 162.
¹⁵⁵ *Козачок Я.В.* Вказ. праця. – С. 33.